

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

130:4 • 2010

KORTARE RECENSIONER

Jonathan Lindström, *Bronsåldersmordet: om arkeologi och ond bråd död* (Stockholm: Norstedts 2009). 572 s.

Sommaren 1953 hittades ett kranium vid gården Granhammar i södra Uppland när man grävde ett dike. Upptäckarna begrep att skallen måste vara äldre än preskriberingstiden för lagöverträdelser, och ärendet hamnade på Riksantikvarieämbetets bord. Arkeologer skickades ut för att undersöka platsen och fann resterna av kroppen. Kvarlevorna togs till Historiska museet och konserverades, och inför pressen berättade man att det förmodligen rörde sig om rester från en människa som hade levt under sten- eller bronsålder. Förutom skelettdelarna hade även en rad föremål hittats på platsen, bland annat en bronssyl och en bronsmejsel. Tillsammans med analyser av granpollen, som antogs vara samtida med mannen, kunde dateringen slås fast till cirka 900 f.Kr., alltså bronsålder. Men skelettet glömdes snart bort igen och hamnade i ämbetsverkets samlingar.

Arkeologen Jonathan Lindström stötte på den så kallade Granhammarsmannen första gången när han läste en artikel om honom på 1980-talet. Nu har han tagit sig an fyndet på allvar i en populärt hållen bok som kan karaktäriseras som något så ovanligt som en individfokuserad studie i arkeologi. Han har gjort det med en omisskännlig energi och vilja att förstå och sätta sig in i hur Granhammarsmannens liv gestaltade sig och hur han kunde ha sett på världen. Utifrån de spröda fynden, skelettdelarna och föremålen, skapar Lindström en helhetsbild av en epok som han har ganska kliven inställning till. Å ena sidan finns en fascination inför tiden som sådan och levnadsvillkoren i en värld helt annorlunda än vår, men å andra sidan anser han att det ligger ett falskt romantiskt skimmer över epoken. När han valde titeln *Bronsåldersmordet* var det därför lika mycket en anspelning på att Granhammarsmannen faktiskt hade bragts om livet som en vink om att han ville begå ett mord på den romantiserade bilden av perioden genom sin studie.

Lindströms projekt är således ambitiöst, men känns emellanåt hårt ansträngt i sin vilja att nå ända fram och fånga hela bronsåldern. Vi får följa Granhammarsmannens liv från det att han var pojke till den dag då han slogs ihjäl, med insyn både i praktiska delar av livet, såsom bostäder, kommunikationer och samhällsliv, likväl som i mer mentalitetsartade frågeställningar, exempelvis hur bronsåldersmänniskor såg på universum och hur man uppfattade döden. Parallellt med berättelsen om Granhammarsmannens liv får vi också veta hur Lindström har gått tillväga i arbetet, hur han har konsulterat olika experter

och fått olika delar och fragment från fyndet att berätta något om livsvillkoren. Dessa adderas genom hela berättelsen, och särskilt brännande blir det när det visar sig att Granhammarsmannen med största sannolikhet inte var född och uppväxt i Mälardalen där han mötte slutet, utan antagligen i nordöstra Skåne. Den uppgiften har Lindström tydligen fått i ett slutskede i arbetet på boken, men den hade varit intressant att arbeta in tidigare i skildringen – exempelvis skulle något om kontakter mellan olika områden kunna utläsas av uppgiften och det skulle även kunna illustrera något om den våldskultur som Lindström ändå tar upp i andra sammanhang.

Detta leder vidare till bokens svagheter. Över huvud taget är skildringen medryckande skriven, men ibland har Lindström velat få med för mycket i texten. I stället för långa forskningsgenomgångar, som säkert kan vara intressanta för en annan publik än den här bokens, kunde andra frågeställningar ha fördjupats och problematiserats. Här finns en hel del som inte alla arkeologer med inriktning mot bronsåldern skulle gå med på rakt av, men boken skall inte heller vara ett inlägg till den interna diskussionen. Intressant blir det däremot när Lindström för fram sina egna käpphästar som går att följa genom texten – en av dem är motviljan mot evolutionära förklaringsmodeller som säkert kan sättas samman med hans generella historiesyn, där han poängterar likheten mellan bronsålderns människa och oss. Följdenligt drar han slutsatser om dåtiden utifrån relativt färsk exempel: en äldre släkting får exempelvis fungera som bollplank för hur man organiserade livet innan det fanns elektricitet och rinnande vatten.

Avslutningsvis vill jag ändå berömma Lindströms försök att fånga bronsåldern utifrån ett enskild människoöde. Det ger en närvarokänsla som annars ofta saknas i arkeologiska studier, även om det medför en del begränsningar, som att utvecklingen över tid i princip är frånvarande. Men det är det värt när Granhammarsmannen lyfts fram ur historiens glömska från dammiga samlingar. Det är särskilt det vardagliga livet som Lindström lyckas fånga utifrån de föremål som Granhammarsmannen en gång hade gjort själv och använt under många år och som han hade med sig när han mötte sitt öde en försommardag för omkring 2 900 år sedan.

Erik Petersson

Mikkel Venborg Pedersen, *I sømnens famn: om søvn og sovevaner på landet 1600–1850* (København: Museum Tusulanums forlag 2009). 206 s.

Sömn är onekligen en del av livet. Att studera sömn och sovvanor i äldre tider är ett sätt att möta människor från förr. Mycket har förändrats genom århundradena: vi går till exempel i allmänhet inte längre bakom plögen, men längtar efter sömnen gör vi, eller fasar för den och det mörker och de kval som natten måhända för med sig. Detta är den danske etnologen Mikkel Venborg Pedersens utgångspunkt i sin populärt hållna bok om sovandets kulturhistoria. För om nu vanan att gå till sängs om kvällen består, och tycks vara universell och allmänmänsklig, har sovvanorna förändrats de senaste århundradena. Detta är sålunda en spännande teoretisk paradox – sömnen är ett kroppsligt behov och ett fysiologiskt faktum, som vi obönhörligen måste förhålla oss till, samtidigt som vanor kring sovandet är sammanflätat med tid och kultur, och dess symboler och värden: Vem som har den bästa sovplatsen; den varmaste, mjukaste, lugnaste är inbäddat i en rad kulturella, sociala och personliga praktiker och agendor. De kulturella uttrycksformerna kring sovandet och deras förändring över de senare århundradena, passar därtill väl in den allmänna moderniseringsprocess som konstaterats för samma tidspann.

Venborg Pedersen anlägger sålunda ett civiliseringsperspektiv: med upplysningstidens framväxande tankar om renlighet och medicin kom nya ideal om hygien. Vid 1600-talets början, som utgör studiens bakre tidsgräns, sov husfolk och anställda praktiskt taget tillsammans. Att hålla värmen var högsta prioritet och att sova tillsammans var rationellt.

Runt sekelskiftet 1600 började danska hus anta en specifik, ny form. Skorsten och järnugnar blev vanliga och skapade förutsättningar för en mer stabil värme inomhus. Samtidigt kom glasfönster att slå igenom på bred front och tillsammans blev inomhusmiljön helt enkelt mer behaglig. Med denna byggnadsstil kom också sovkammaren till. Men någon personlig avskildhet var det först inte fråga om. Ännu en bra bit in på 1800-talet sov folk fortfarande tillsammans, även om det nu var i ett specifikt sovrum och inte som tidigare runt eldstaden i allrummet. Sovvanorna, menar författaren, var tätt förbundna med husen och hur de byggdes. Vid sekelskiftet 1800 började nya ideal sakta påverka bönderna, inte minst genom den framväxande läkarkåren som var oroad över böndernas sängvanor eller snarare ovanor, som att de exempelvis sov utan nattkläder. Därtill växte snart även hos bönderna fram en nymornad önskan om avskildhet och privata rum för det mest personliga. Under 1800-talets gång antog bondehushållens alltmer den framväxande borgarklassens vanor och ideal kring sovandet, och författaren ser det enskilda sovrummet som ett utmärkt exempel på den europeiska civiliseringsprocessen.

Mikkel Venborg Pedersen använder för denna analys en rad olika slags

källmaterial. Det finns inte mycket till skriftliga källor rörande de danska bönderna före sekelskiftet 1600, men materialet ökar allt eftersom tiden går. Inte minst 1800-talets reseskildringar är av särskilt intresse för studien. Det främsta källmaterialet utgörs av Frilandsmuseet i Köpenhamn (Nationalmuseum i Danmark) och de gårdar som finns där. Museet har mer än 50 gårdar från tiden mellan cirka 1650 och 1950, fullt möblerade. Här finns en stor mängd sängar att studera. Därtill använder Venborg Pedersen tre hela gårdar, två från 1780-talet och en från 1830-talet, från olika platser i Danmark. Här studerar Venborg Pedersen planlösningarna och husens interiörer. Det är för historikern en spännande och annorlunda väg, att genom sängben, sängstolpar, bolstrar, ull, linnetyger och sovplatser, närma sig rum där människor faktiskt levde en gång. Det ger onekligen en särskild slags närhet. För, som författaren också påpekar, är sängen i det gamla bondesamhället en plats för födselar, för sjukdomar och död. Därtill är sömn ett tillstånd där den sovande så att säga är utlämnad och hänvisad till de vaknas godtycke, och där samhällets och livets regler inte riktigt gäller. Det är ett tillstånd vi inte kontrollerar. Häri ligger den stora förtjänsten med Venborg Pedersens bok, att han med sitt breda och lärda perspektiv låter läsaren omfamnas av sömnens fysiologiska, psykologiska såväl som fenomenologiska storheter. Men det är samtidigt här som tvivlen sätter in.

Att vanorna kring sovandet har förändrats kan man konstatera. Men förändringarna förfaller mig i Venborg Pedersens beskrivning vara behäftad med föreställningar kring en förmodern folkkultur som man kan ställa sig tveksam till. Venborg Pedersens framställning av människorna då förefaller mer sprungen ur synen på vad som i stället kan sägas karaktärisera den moderna människan. Det tidiga 1600-talets människor får därmed en *negativ* definition eller förståelse; de var *förmoderna*, *ociviliserade* eller *ännu inte* upplysta. Följdriktigt framställs de som rädda för natten och mörkret, utan materiella – eller begreppsliga verktyg att hantera de hot som eventuellt lurade runt stugknutarna. Därtill förefaller författaren ha låtit vår tids ideal om avskildhet och uppdelningen mellan privat och offentligt, och inte minst en sekulariserad världsbild, prägla beskrivningen av hur sovvanorna har förändrats. Här tycks upplysningens ideal om egenreflektion och självständighet, och det senare elektriska ljuset, ha gett människor redskap att betvinga farorna och bemästra natten. Mot detta kan man invända att mardrömmar och nattdräsla mynnar ur det egna psyket och dess märkliga gömslen. Den goda nattsömn hänger med andra ord inte självklart samman med det moderna samhället. Tvärtom skulle nog många hävda. Inte heller sover man nödvändigtvis sämre för att man hör ljuden av andra intill.

Mikkel Venborg Pedersens bok är ändå en spännande, lärorik och underhållande bok om vår kulturs historia. Sömn och sovvanor är ett tämligen nytt

forskningsområde, påpekar författaren. Sömn och sovande är därtill ett synnerligen bra grepp för att spåra kulturella förändringar över tid. Sömn och sovande är ämnen att mötas kring, eftersom vi alla sover. Men frågan kvarstår hur man skall analysera de kulturella skillnaderna, och hur dessa skall passas in i förståelsen av människan förr – och av oss själva.

Annika Sandén

Jonas Nordin, *Frihetstidens monarki: konungamakt och offentlighet i 1700-talets Sverige* (Stockholm: Atlantis 2009). 367 s.

Vad har monarkin för funktion när kungen inte har någon? Jonas Nordin menar att man lämpligen kan komma åt den tidigmoderna monarkins kärna, eller dess essens, genom att studera den när den var som svagast, vilket i Sverige som bekant inträffade under frihetstiden. Författaren menar att det, trots kungens maktlöshet, fanns en allmänt utbredd mentalitet som gjorde kungamakten till en oundgänglig del av staten och den offentliga makten. Undersökningsobjektet är alltså monarkin som institution betraktad och inte de enskilda kungarna.

Studien har delats in i tre block. I det första, som handlar om kungamakten funktion, är det statsrättsliga eller konstitutionella idéer som står i centrum för intresset. Den andra delen handlar om hur kungamakten kommunicerade med undersåtarna. Detta avsnitt delas i sin tur upp i tre delar: en studie av olika kungliga ceremonier; de nyheter undersåtarna fick sig till livs om kungahuset i de offentliga kungörelserna och i den långsamt framväxande tidningspressen samt de olika framställningarna av kungahusets medlemmar på bild. Den tredje och sista delen av undersökningen utgörs av studier av hur kungamakten uppfattades bland folket. Detta har gjorts genom att studera olika typer av rättsligt material rörande förbrytelser mot kungamakten, så kallade majestätsbrott, och de attityder som då framkom.

Upplägget är rimligt och logiskt. I de två första delarna av undersökningen sällar sig författaren till etablerade forskningslägen, medan han i det sista bryter ny mark. Veterligen har ingen i Sverige tidigare försökt sig på att besvara de svårundersökta, men viktiga, frågorna om hur vanligt folk egentligen förhöll sig till sin kung och överhet.

De viktigaste slutsatserna som dras av undersökningen är att kungamakten var nödvändig i sin egenskap av symbol för riket. Monarkin skulle garantera rikets oberoende utåt och ge legitimitet och kontinuitet åt såväl rättsskipningen som den politiska maktutövningen. Det var kungen, eller monarkin, som genom sin blotta existens utgjorde centrum i det politiska systemet och som garanterade samtliga samhällsgrupper deras rättigheter. Det anseende som kungamakten ägde var dess största tillgång, något som kunde exploateras av

den politiska ledningen genom att den utövade sin makt i kungens namn. Den verkliga fördelningen av makt och inflytande framhölls inte i offentligheten, men det gjordes heller inga allvarliga försök att dölja kungens maktlöshet.

Vanligt folks förhållande till kungamakten är svårtolkat, menar författaren. Överlag verkar det som om monarkin besatt ett stort mått av legitimitet, även om det inte rörde sig om ett enhälligt stöd. Medvetenheten om de faktiska begränsningarna av kungens maktbefogenheter synes också ha varit utbredd. Uppenbarligen fanns här ett känsligt förhållande, eftersom det under större delen av perioden pågick en maktkamp mellan kungahuset och de ledande politikerna i råd och riksdag. Ju mer popularitet och politiskt stöd kungen åtnjöt, desto mindre legitimitet hade de faktiska makthavarna – samtidigt som det var kungen som skulle skänka det rådande systemet dess stabilitet.

Ibland kan man som läsare känna sig lite osäker på vilka författarens slutsatser egentligen är. En tydligare resultatmarkering hade inte skadat. Det kan dock hänga samman med att framställningen endast i sitt allmänna upplägg är frågestyrd. Boken utgör i stället ett slags lärd utläggning, där författaren skriver om och behandlar några valda aspekter av kungamakten. Det senare kan bero på författarens försiktighet när det gäller att arbeta med övergripande teoretiska modeller och att återkoppla sina resultat till sådana. Det finns ett mycket omfattande internationellt forskningsläge kring den europeiska kungamakten. Nordin är givetvis medveten om detta och refererar till flera av de centrala verken, men han går aldrig i närkamp med dem eller använder sig av dem i analysen. I stället hävdar han, med visst fog, att det inte förelåg någon allmän europeisk normalsyn i relationen mellan konung och folk. Inte desto mindre är det något som saknas. Trots att studien har disponerats efter kungamaktens funktion, kommunikation och opinion, så får läsaren inte förklarat för sig hur dessa tre storheter teoretiskt var kopplade till varandra.

Ambitionen att studera monarkin som institution gör också att undersökningen behandlar politik, maktkamp och maktutövning på ett principiellt och ganska abstrakt sätt. Frågor om vilka insatserna var, om politikens och maktutövningens syfte problematiseras inte. Det kanske är en smula orättvist att tala om vad undersökningen inte handlar om, men det hade varit intressant om författaren något mer kunde ha fördjupat sig i de religiösa förställningar som omgav kungen och hur dessa kommunicerades till undersåtarna.

Flera av de ovanstående invändningarna kommer av höga förväntningar. Det måste framhållas att det här en mycket gedigen forskningsprodukt, presenterad på en – i god mening – traditionell akademisk prosa.

Peter Ericsson

Anna Lundberg, *Läkarnas blanka vapen: svensk smittskyddslagstiftning i historiskt perspektiv* (Lund: Nordic academic press 2008). 246 s.

1919 är ett viktigt år i det svenska smittskyddets historia. Då trädde nämligen Lex Veneris i kraft, en lag som under lång tid skulle reglera arbetet mot spridningen av veneriska sjukdomar. Lagen underlättade för drabbade, till exempel genom att ge dem rätt till fri vård. Samtidigt kritiserades den redan i sin samtid för att vara repressiv och integritetskränkande, i och med att den tillät en rad olika slags ingrepp i individens privata sfär. I *Läkarnas blanka vapen* sätts Lex Veneris och dess spänning mellan samhällets och individens intressen i brännpunkten. Anna Lundberg behandlade tidigare i sin doktorsavhandling *Care and coercion* (1999) hur det medicinska tänkandet kring veneriska sjukdomar och de åtgärder som vidtogs för att begränsa deras spridning förändrades från det sena 1700-talet fram till 1900-talets första år. I *Läkarnas blanka vapen* tar hon vid där avhandlingen slutade, och följer smittskyddets utveckling under det tidiga 1900-talet.

I studiens centrum står relationen mellan stat och medborgare. Lundberg påpekar i linje med tidigare forskning att även om den demokratisering och de sociala reformer som ägde rum efter sekelskiftet 1900 kan anses ha vidgat medborgarskapet, så gällde olika villkor för olika grupper i samhället. Individens rättigheter och skyldigheter var ytterst beroende av hennes kön och socioekonomiska position, och ett viktigt syfte med Lundbergs undersökning är att visa vilka följder detta fick för de diskussioner som fördes om de veneriska sjukdomarna, och för den praktiska tillämpningen av Lex Veneris.

I Lex Veneris stadgades att personer som smittats av en venerisk sjukdom skulle erhålla kostnadsfri behandling, men lagen innehöll också regler som syftade till att kontrollera de smittade. Förekomst av könssjukdom skulle rapporteras till länens sundhetsinspektörer och de sjukas sexuella kontakter skulle kartläggas. Den sjukas medverkan i smittspårningen var en skyldighet. Lagen gav också möjlighet att under tvång behandla sjuka som vägrade samarbeta, i och med att personer som motsatte sig behandling kunde hämtas av polis. Varken den fria vården eller de mer repressiva åtgärder som lagen medgav var dock nödvändigtvis utslag för nytänkande. Redan tidigt under 1800-talet hade vissa former av vård blivit kostnadsfri för fattiga smittade. Det föreskrevs också att inte bara en rad ämbetsmän utan också överhuvudena för hushållen och andra representanter för allmänheten skulle delta i kontrollen av venerisk smitta. Lundberg redogör fylligt för den ordning som rådde fram till antagandet av den nya lagen. För överskådlighets skull hade det dock varit önskvärt med en mer samlad och systematisk jämförelse mellan Lex Veneris och den äldre lagstiftning som den ersatte; på så sätt hade skillnader och likheter kunnat tydliggöras

En klar nyhet med den nya lagen var att den innebar ett avskaffande av den reglementerade prostitutionen, som var en viktig del av 1800-talets åtgärder mot den veneriska smittan. De 16 år långa diskussioner som föregick införandet av Lex Veneris handlade till stor del om reglementeringens framtid. Tidigare hade det bland läkare varit stor uppslutning kring denna institution. Kring sekelskiftet 1900 började dock röster höjas för reform, eller till och med avskaffande, av den reglementerade prostitutionen. Lundberg menar att meningsskiljaktigheterna mellan de läkare som ville bevara och de som ville nydana bottnade i skilda förståelser av kvinnlig sexualitet och av prostitutionens orsaker.

Vid sidan om att behandla debatten undersöker Lundberg olika aspekter av hur lagstiftningens regler omsattes i praktik och hur vården av de sjuka såg ut, både på riksnivå och på olika platser i landet. Hon utgår här ifrån statistik och epidemiologiska utredningar som sattes samman under den studerade perioden men också journaler och diarier som tillkommit i hanteringen av de sjuka. Hur Lex Veneris regler praktiserades varierade regionalt, men Lundberg pekar ut en rad mönster. Trots att lagen var köns- och klassneutral i sina formuleringar, kom människor att behandlas väldigt olika beroende på deras sociala position. Om smittskyddsdebatten ofta kretsade kring kontroll av kvinnors sexualitet, var majoriteten av de patienter som behandlades i själva verket unga män. De kvinnor som behandlades utsattes dock för mer omfattande kurer och tenderade också att göras till föremål för en strängare kontroll när de avvek från vården. Oavsett kön rörde det sig framför allt om patienter med enklare bakgrund. Personer från samhällets övre skikt tycks inte alls ha påverkats av lagen då de lyser med sin frånvaro i det material som studeras.

Lundberg lämnar med *Läkarnas blanka vapen* ett ambitiöst bidrag till den svenska sjukvårdens moderna historia. Greppet är brett, och en rad aspekter av smittskyddets utveckling belyses. Bredden är dock inte odelat positiv, och undersökningen hade i vissa stycken tjänat på att göras mer avgränsad. Till exempel hade vissa frågor rörande sjukdomarnas utbredning kunnat utelämnas till förmån för en ännu mer omfattande och sammanhållen analys av lagstiftningen och dess tillämpning. Det är när Lundberg ägnar sig åt detta, och framför allt åt hur läkare förhöll sig till lagen i sin dagliga praktik, som undersökningen är som mest givande.

Lars Garpenhag

Christer Nordlund, *Hormoner för livet: endokrinologin, läkemedelsindustrin och drömmen om ett botemedel mot sterilitet 1930–1970* (Lund: Arkiv förlag 2008). 312 s.

Kostnaderna för att utveckla nya läkemedel är idag enorma, vilket är en viktig anledning till kostnadskrisen inom sjukvården. Detta beror inte bara på att moderna läkemedel bygger på omfattande forskning, utan i hög grad på att läkemedelsprövning och marknadsföring är dyrt. Christer Nordlunds utmärkta bok om hormonforskning och läkemedelsutveckling i Sverige från mellankrigstiden till 1970 handlar om en mer idyllisk tid när läkare utan att störas av något omfattande regelverk kunde utveckla och testa läkemedel litet som de ville.

Hormonforskningens tidiga historia präglades av att stora löften på kort tid utställdes angående den nya kunskapens medicinska möjligheter. På samma sätt som vi under senare år matats med uppgifter om att språk, sexualitet eller inlärningsförmåga beror på särskilda gener så blommade retoriken på 1920- och 1930-talen angående hormonernas makt över vår biologiska och mentala utveckling.

I Sverige togs hormonforskningen framgångsrikt på entreprenad av läkaren Axel Westman, verksam i Stockholm, Uppsala och Lund. Han satsade på att marknadsföra endokrinologin som ett sätt att bota sterilitet, speciellt hos kvinnor. Entusiasmen för hormonterapi fick enligt Nordlund en särskild skjuts i Sverige tack vare kopplingen till tidens politiska fixering vid den så kallade befolkningsfrågan. Som konsult åt befolkningskommissionen fick Westman möjlighet att göra sina synpunkter gällande på den politiska arenan.

I konkret mening fick Westman möjlighet att utveckla hormonterapins möjligheter genom samarbete med det skånska (egentligen danska) läkemedelsföretaget Leo. År 1948 lanserades Leos första egna hormonpreparat, utvecklat i samarbete med Westman, under namnet Gonadex. Det var framställt av hästurin och avsett att behandla infertilitet hos kvinnor. Leo hade då sedan mer än ett decennium bidragit till att finansiera Westmans hormonforskning – ett tidigt om än inte unikt exempel på intim samverkan mellan industri och akademi på det biokemiska området. Denna samverkan accentuerades genom att kända forskare som Westman blev reklampelare för den industri där de själva hade intressen. Gonadex, som knappast genomgått någon medicinsk prövning alls innan det godkändes, marknadsfördes på detta sätt. Pressen rapporterade hänfört om det nya preparatet som en världssensation och en triumf för svensk forskning.

Den aura som omgav hormonpreparaten i allmänhet och marknadsföringen av Gonadex i synnerhet skapade stora förväntningar hos målgruppen: kvinnor som bedömts vara sterila. En fördel med Nordlunds skildring är att han också

studerat material som säger oss något om patienternas förhoppningar och reaktioner på preparatet. Medias genomslag hos presumtiva läkemedelsanvändare blir här tydligt.

Men Gonadex blev inte någon framgång; dess effekter på infertilitet var små eller obefintliga, och efter några år drogs preparatet tillbaka. Så långt är detta en historia om tidig *hype* inom vetenskapsbaserad läkemedelsindustri, ett fenomen som sedermera blivit vardag. Nordlunds metod går ut på att följa "artefakten" Gonadex i spåren och det visar sig då att historien inte tar slut med flaskot på 1940-talet.

Westmans lärjunge, den välkände endokrinologen Carl Axel Gemzell i Uppsala, började på 1950-talet utveckla preparat med hormon från mänskliga hypofyser för att behandla infertilitet. Gemzell hade tillgång till ett unikt stort material tack vare ett extensivt nätverk bland läkare i Stockholm som försåg honom med hypofyser från obducerade patienter. Etiska dubier angående anhörigas eller donatorers syn på denna hantering existerade tydligen inte. Framgången blev dock stor och från omkring 1960 till mitten av 1970-talet föddes många så kallade Gemzellbarn.

Här kom Gonadex åter in i bilden. Behandlingen visade sig kunna effektiviseras om hypofyspreparatet kombinerades med det gamla hormonpreparatet. Leo gick nu återigen in på infertilitetsmarknaden. Företaget satsade på att framställa sådant hormon som Gemzell utvann ur mänskliga hypofyser industriellt, utifrån urin från kvinnor som passerat klimakteriet.

Stora delar av Nordlunds fascinerande berättelse handlar om hanteringen av urin – främst från hästar och människor. Urin användes som råvara vid framsällningen av de äldre preparaten liksom av det nya, som döptes till Homogonal. En poäng med Nordlunds analys är att han visar hur viktig organisation och logistik var för läkemedelsproduktionen. Vad gällde Homogonal, som till skillnad från Gonadex var medicinskt effektivt, blev organisationen mycket omfattande. Läkemedel mot ofrivillig barnlöshet kunde aldrig bli en stor artikel i Sverige och man siktade därför på den amerikanska marknaden, där man också hittade en affärspartner. Men för att kunna gå in på den marknaden krävdes oerhörda mängder urin: nära sex miljoner liter förväntades Leo samla in under samarbetets första 18 månader.

Det amerikanska samarbetsprojektet slutade i fiasko. Främst kanske för att syntetiska substanser med samma funktion som Homogonal började dyka upp på marknaden. En annan anledning tycks ha varit att restriktionerna kring lanseringen av läkemedel började hårdna, inte minst på grund av den stora neurosedynkatastrofen. Homogonal blev, i likhet med Gonadex, aldrig den svenska världsartikel som entusiastiska läkare, företag och media hade förutspått.

Historien om Gonadex är berättad på ett föredömligt klart sätt – boken är mycket välskriven – och har många analytiska poänger, varav några har kunnat

antydas här. Nordlund driver kanske inte *en* bestämd tes men han visar genom känslig användning av teoretiska ansatser från främst vetenskapssociologi att frågor om forskningsbaserad innovation är långt mer komplexa än vad innovationsforskare och forskningspolitiker vågar drömma om. Boken är ett viktigt vetenskaps- och teknikhistoriskt bidrag och en utmärkt illustration av denna forsknings nödvändighet för att ge perspektiv på de ständigt återkommande bubblorna inom vetenskapsnära företagande, vanligare nu än någonsin tidigare i historien.

Sven Widmalm

Lennart Berntson & Svante Nordin (red), *I historiens skruvstäd: berättelser om Europas 1900-tal* (Stockholm: Atlantis 2008). 266 s.

I historiens skruvstäd är en spännande bok för den som är intresserad av historieskrivningen i Europa under 1900-talet. Sju svenska historiker plus Svante Nordin, professor i idé- och lärdomshistoria, och Kay Glans, som presenteras som poet och redaktör, medverkar i boken. De elva kapitlen är fristående från varandra. Det finns ingen gemensam röd tråd, om man inte vill hävda att analysen av historieskrivningen är en sådan. Svante Nordins inledningskapitel är dock ett försök att knyta ihop de olika bidragen.

I sin inledning motiverar Berntsson och Nordin utgivandet med följande ord: "[...] Men en historiografisk översikt i vilken ledande historikers tolkningar presenteras finns såvitt vi vet inte." (s. 7) Det som redaktörerna och författarna anser vara viktigt är konsekvenserna av första världskriget och ryska revolutionen samt kampen mellan totalitära ideologier och demokratiska. Även krig och folkmord, det kalla kriget och dess slut med Sovjetunionens fall är behandlat i boken. Urvalet präglar naturligtvis innehållet. Det finns mycket annat som skulle kunnat bli föremål för analys. Redaktörerna är naturligtvis medvetna om detta och försvarar sitt urval sålunda: "Vi har föredragit historiker som anlagt ett analytiskt snarare än ett deskriptivt perspektiv och som varit inriktade på de europeiska samhällenas makro- snarare än mikrofrågor." (s. 9)

De historiker som presenteras i denna bok anses alltså som de ledande i tolkningen av Europas dramatiska 1900-tals historia. Just detta kan diskuteras. Vilka historiker är "de ledande"? Ingen skandinav räknas in i denna skara. De som platsar i Europas historiska A-lag är de tio som presenteras nedan. Det kanske hade varit ärligare att säga att urvalet är beroende av författarnas kompetens och intressen.

Trots dessa kritiska synpunkter är det ingen tvekan om att boken är mycket läsvärd och intressant. Svante Nordin för läsaren in i "De nationella berättelserna om 1900-talets Europa". Där blir läsaren medveten om hur bundna

författarna är av den miljö de verkar inom, något som ju Hugo Valentin skrev om redan på 1950-talet i det klassiska verket *Den fjättrade Clio*. Historikerna har en klar tendens att legitimera det egna landets utveckling. Nordin bidrar också med ett kapitel om två "totalitarismteoretiker" Hanna Arendt och Ernst Nolte, som intresserade sig både för fascism och kommunism. Arendt hävdade att de moderna totalitära staterna representerade något helt nytt i historien då de mobiliserade hela befolkningarna kring respektive ideologi. Hon såg ingen större skillnad mellan dessa ideologier, vilket däremot Ernst Nolte gjorde.

Lennart Berntssons två kapitel handlar dels om François Furet och den europeiska kommunismen, "Illusionen som försvann", dels om Eric Hobsbawms syn på Europas 1900-tal, "Ytterligheternas århundrade". Det intressanta är att Furet inte såg Sovjetunionens fall som kommunismens utan att han menade att Nikita Chrusjtjovs tal på partikongressen 1956 hade en "moraliskt och ideologiskt ödeläggande effekt på kommunismen". Furets bok kom ut 1995, så han hade kunnat senarelägga "illusionens död" till ett senare tillfälle än 1956. Även Hobsbawm menade att Chrusjtjovs avstaliniseringstal hade en förödande effekt på kommunismen. Hobsbawm hyllade ju annars Sovjetunionen för segern mot fascismen och dess "humanisering" av kapitalismen. Berntssons tycker att boken är svåröverskådlig och menar att Hobsbawm lyckades bättre med sina böcker om 1800-talet.

Kristian Gerners bidrag om Karl Popper skiljer sig från de övriga. Det är inte ett kapitel om historieskrivning utan om hur Poppers filosofi fått betydelse för utvalda människor. I ett avsnitt intervjuas Milovan Djilas, den jugoslaviske politikern och författaren som fram till 1953 var Titos medarbetare men som därefter genom sina kritiska böcker hamnade i onåd. I kapitlet vill Gerner undersöka vilken betydelse Poppers filosofi haft för Djilas och George Soros, vars ekonomiska bidrag anses ha haft stor betydelse för utvecklingen i Östeuropa. Gerner menar att Michail Gorbatsjovs politik "motsvarade centrala beståndsdelar i Poppers politiska filosofi". Gerner tillskriver alltså Popper en stor politisk betydelse som enligt min mening är lite överdriven.

Den unge lundahistorikern Johan Östlings och Kay Glans bidrag till antologin handlar om den långa och intensiva tyska historikerstriden och debatten kring den så kallade *Sonderweg*-tesen. Denna debatt kom att dominera den tyska historieforskningen efter Hans-Ulrich Wehlers publicering av *Das deutsche Kaiserreich* 1973. Wehlers bok hävdade att Tyskland, till skillnad från andra europeiska stater, hade ett speciellt sätt att hantera den moderna utvecklingen, vilket ledde fram till nazismen. Östling fångar debatten kring *Sonderweg* på ett övertygande sätt. Även Wehlers kritiker får ett stort utrymme. Kay Glans koncentrerar sig främst till tolkningen av nazismen, och lyfter fram historiestriden på ett tydligt sätt. Han påpekar också, som den journalist han är, att debatten främst fördes i massmedia. Glans uppfattar striden som "rätt

deprimerande”, därför att den innehöll personangrepp och ohederligheter. Det handlade bland annat om huruvida Tredje riket var ett brott mot tysk tradition eller en kontinuitet.

Även lundaprofessorn Kim Salomons bidrag handlar om nazismen: ”George L. Mosse och nazismens symbolspråk.” Mosse är ju i egenskap av tyskfödd jude själv ett offer för nazismen. Han överlevde genom att familjen emigrerade redan 1933 då han var 15 år. Salomons kapitel är en presentation av Moses historiska produktion. Till skillnad från många andra använder Mosse ett källmaterial som på den tiden var ganska ovanligt: tavlor, film, gravstenar med mera. Han hävdar att nazismen vann popularitet genom att den satte sin tillit till välkända och för tyskarna tilltalande traditioner. Fascismen och nazismen framstod för många som ett skydd mot den moderna tidens kaos. Salomons bidrag är övertygande och analytiskt skickligt.

Oscar Österbergs bidrag handlar också om fascismen då han presenterar den italienske historikern Renzo De Felices historieskrivning. De Felice hade tillgång till arkiv som ingen annan forskare hade kunnat använda. Han hävdade att fascismen måste förstås i sitt nationella sammanhang, och avvisade därmed generella förklaringar till dess uppkomst, även om han kunde se vissa likheter mellan fascistiska rörelser i Europa. De Felice gör en klar skillnad mellan fascismen och nazismen. Hans biografi om Mussolini betecknar Österberg som monumental. För en svensk publik torde De Felice vara tämligen okänd. Just därför är det angeläget att Österbergs presentation finns med i denna antologi, trots att många andra bidrag berör nazism och fascism.

Stockholmsprofessorn Alf W. Johansson berör även han nazismen i bidraget A. J. P. Taylor och *The origins of the Second World War*, som är titeln på Taylors mest kända och kontroversiella bok från 1961. Han framställer Taylor som en mycket provokativ historiker som blev välkänd i England genom massmedia. Det som gjorde Taylor kontroversiell var bland annat att han ansåg att stora politiska händelser som till exempel världskrigen berodde på slumpen. Johansson är starkt kritisk mot den ovan nämnda boken, och menar att den bygger på ”ett alltför snävt källunderlag”. Den skarpaste kritikern var nog ändå Hugh Trevor-Roper, som hävdade att boken var ”demonstrably false” och kunde leda till en neonazistisk mytologi. I den andra upplagan 1963 försvarade sig Taylor mot anklagelserna att han skulle ha äreräddat Hitler. Han menade att han bara höll sig till sanningen. Johansson är inte övertygad, och hans slutomdöme om Taylor blir att han var ”en spirituell gammaldags diplomathistoriker”.

En annan kontroversiell historiker presenteras av Klas-Göran Karlsson, professor i Lund, nämligen Robert Conquest, i kapitlet ”Den Sovjetkommunistiska statsterrorns uttolkare”. Karlsson gör en intressant presentation av Conquests historiesyn, som han uppfattar som tydligt idealistisk. Det är idéerna, och inte alltid de goda, som är drivkraften i den historiska utvecklingen enligt

Conquest. Hans mest kända verk är förstas *The great terror* från 1968. Dess stora betydelse, menar Karlsson, var när tidskriften *Neva* åren 1989–1990 publicerade verket i sin helhet på ryska. Denna bok bidrog enligt Karlsson verksamt till Sovjetunionens fall, vilket nog också kan uppfattas som en idealistisk förklaring. Den kontroversiella frågan om antalet offer för terrorn, som Conquest beräknar till 20 miljoner, kommenterar Karlsson på följande vis: ”den dokumentation av terrorn som blivit tillgänglig för forskarvärlden genom Sovjetunionens fall har underminerat både hans beräkningar av antalet offer och hans tolkning av terrorn”.

Bidragen i antologin är skrivna på ett sätt som borde kunna locka läsare utanför den akademiska världen. Men icke desto mindre lever bidragen upp till en god vetenskaplig kvalitet, och boken kan därför varmt rekommenderas.

Sten Andersson

Anders Björnsson, *Skuggor av ett förflutet: bondeförbundet och trettioalet: en idéhistorisk essä* (Lund: Sekel förlag 2009). 211 s.

När det talas om Centerpartiets historia, kommer ofta frågan om Bondeförbundets rasism upp. Anders Björnssons bok är ett försök att diskutera denna fråga i dess idéhistoriska kontext. Generellt kan sägas att Bondeförbundet/Centern som parti är mindre utforskat än många andra politiska partier i svensk politisk historia. Avsikten med boken är att diskutera Bondeförbundets ideologi och politik under 1930-talet, men också att länka detta till de ideologiska debatterna under samma tid. Författaren inleder sin vandring genom årtiondet med att definiera det som ett förbudssamhälle, där statens och myndigheternas intrång i den privata sfären var omfattande. Detta följs upp med avsnitt om ledarna för Bondeförbundet, kohandeln, rasismen i partiprogrammet, antisemitism och undfallenhet gentemot nazismen.

Som läsare blir man ibland förvirrad inför hur de olika komponenterna satts samman. Författaren blandar stort och smått, på ett sätt som ibland blir svärgenomträngligt. När det gäller forskning om Bondeförbundet, är det just 1920- och 1930-talen som vi har mest kunskap om.

Boken om Bondeförbundets historia under 1930-talet har sin bakgrund i att rasfrågan har varit problematisk att hantera för partiet. Centern är det enda av dagens politiska partier som har haft rasfrågan i sitt program och detta i sig gör att partiets inställning till sin egen historia är kluven. Det finns således ett problem i detta och Björnssons bok är ett, av Centern finansierat, försök att diskutera partiets historia. Björnsson skriver själv att det inte är ett försök att urskulda, utan handlar om att belysa 1930-talets politiska diskurser ur

Bondeförbundets synvinkel. Min uppfattning är att frågan om rastänkandet i partiprogrammet, samt rastänkandet i samhället i stort är väl belyst i tidigare forskning. Det finns dock många andra frågor omkring Centern/Bondeförbundet som är intressanta och som förtjänar att lyftas fram i forskning och debatt.

Björnsson ger sig också in i diskussionen kring partiets bildande och menar att dess ideologiska grundsyn var konservativ, agrarianistisk och ur takt med tiden. Med utgångspunkt i teorier om bondepartier definierar författaren Bondeförbundet som ett producentparti med tydliga agrara drag. De teoretiska diskussionerna om bondepartier är en av behållningarna med framställningen. Det är relevant att teoretiskt diskutera bondepartiers framväxt, ideologi och förändring. På det vetenskapliga området har alltför lite av detta gjorts sedan 1980-talets början.

De teman som valts ut i redogörelsen kan diskuteras, det finns vissa områden som borde ha täckts in på ett mer djupgående sätt. För Bondeförbundet var jordbrukspolitiken det som bestämde partiets förhållningssätt i alla frågor. Jordbruksfrågorna återfinns i boken, men skulle ha getts en än mer framträdande plats. Nu finns detta med som en fond, medan författaren diskuterar liberalism, rasfrågan, biologism med mera. Utan att poängtera jordbrukets primat, är redogörelsen mer beroende av andra strömningar i tiden, och studien handlar ofta endast till mindre del om Bondeförbundet och mer om strömningar i 1930-talet generellt.

Författaren menar i sina slutsatser att det är motsättningen mellan stad och land, som utgör navet i Bondeförbundets antiurbana ställningstaganden. Det behöver dock betonas att denna antiurbanism inte ledde till att partiet var antimodernt. Ofta går dessa begrepp hand i hand, men för Bondeförbundet var det tvärtom. Partiet var modernt inriktat, då det gällde jordbrukets utveckling (mekanisering, avel, ekonomi och driftsförhållanden). Detsamma gällde jordbruksregleringarna, som var moderna i förhållande till tullpolitiken som man tidigare omfattat. Men moderniteten inom Bondeförbundet fick samtidigt inte hota landsbygdens ideologiska förhållanden och dess inverkan på samhället i stort. Partiet hade därför ofta karaktären av både och, det vill säga, både modernt och antimodernt. Rasfrågan tillhör samma tänkande inom Bondeförbundet. Man omfattade vetenskapen, genom den moderna genetiken för att bevara den uråldriga folkstammen. I Björnssons bok framkommer Bondeförbundets modernitet inte tillräckligt tydligt, eftersom författaren betonar att det var ett parti som var ut takt med tiden. Enligt författaren var det heller inte bönderna som drev rasfrågan, utan partiets akademiker (K. G. Westman, Carl Axel Reuterskiöld och Ferdinand Nilsson). Men stämmer verkligen detta? Ånyo var det jordbruksfrågan och inriktningen på rationell drift och avel med mera som satte agendan. Rasfrågan var modern och den var en inkorporerad del

i den politiska arsenalen. Anledningen att bönderna inte diskuterade frågan var sannolikt att den upplevdes som oproblematiske.

Björnsson menar att rasfrågan fångades upp av alla partier i riksdagen och att detta var viktigt för att det inte utvecklades en stark svensk extremhöger. Inte heller fanns det någon stark bondepopulism eller bondefascism i Sverige. Bondeförbundet var i stället viktigt i att motverka en utveckling i central-europeisk riktning. Som tidigare forskning visat, var partiet och organisationer som Riksförbundet Landsbygdens Folk centrala i att hålla rent åt höger. Trots dessa invändningar, är Björnssons bok intressant och läsvärd. Där finns gott om givande karakteristiker som sammanfattar 1930-talets politik och samhällsdebatt. Samtidigt illustrerar boken att det finns många viktiga aspekter av Bondeförbundet som behöver utforskas.

Fredrik Eriksson